

## РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «1930/1933»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5267.2019.6.01>

### **ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ, ПОЛІТИЧНИХ ТА ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ СУМСЬКОГО ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ (1930–1933)**

### **THE INFLUENCE OF ECONOMIC, POLITICAL AND IDEOLOGICAL FACTORS ON THE DAILY LIFE OF STUDENTS AND TEACHERS OF THE SUMY INSTITUTE OF SOCIAL EDUCATION (1930–1933)**

**Бугрій В.С.,**

*доктор педагогічних наук,  
професор кафедри історії України*

*Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка*

**Ярош Н.В.,**

*кандидат педагогічних наук,  
старший викладач кафедри історії України*

*Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка*

Стаття присвячена актуальному напрямку сучасних історичних досліджень, а саме – аналізу повсякденного життя окремої соціальної групи. Як предмет вивчення виступав студентський і викладацький колективи Сумського інституту соціального виховання. Цей інститут як один із типів педагогічних навчальних закладів існував протягом 1930–1933 років і надалі був реорганізований у Сумський педагогічний інститут. На основі архівних джерел, використання загальнонаукових (узагальнення, системного аналізу і синтезу, опису фактів) і спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного) методів розкривається вплив економічних, політичних та ідеологічних чинників на повсякдення зазначеної соціальної групи.

Основну увагу приділено матеріально-побутовим умовам життя педагогічної інтелігенції Сумського інституту соціального виховання. Було встановлено, що студенти і викладачі мали проблеми з житлом, харчуванням та одягом. Заради виживання молоді люди шукали різного роду підробітки, почасти надовго виїжджаючи за межі міста Суми і відлучаючись від навчального процесу. Постійне недоїдання та проживання у некомфортних умовах негативно впливали на стан здоров'я студентів і викладачів. Водночас частина молодих людей активно займалася громадською роботою. Студенти виконували різні доручення, брали участь у численних зібраннях, засіданнях, відрядженнях, діяльності органів студентського самоврядування. Вони обіймали посади парторгів, членів бюро колективу ЛКСМ, керівників політшколи і політнавчання, профспілкових функціонерів. Прослідковано зміни у морально-психологічному стані студентів і викладачів із початком політичних переслідувань. З'ясовано, що політичні процеси породжували серед педагогічної інтелігенції почуття відчаю і крайнього песимізму. Охарактеризовано режим праці професорсько-викладацького складу. Виявлено, що, незважаючи на досить помірну аудиторну завантаженість, життя в умовах мізерної заробітної плати та карткової системи не давало можливостей вести поглиблену самоосвіту. Встановлено, що під впливом економічних, політичних та ідеологічних чинників формувалися нові ритуали та система цінностей, які на довгий час стали домінуючими в культурі академічного середовища.

**Ключові слова:** інститут соціального виховання, повсякденне життя, педагогічна інтелігенція, економічні, політичні та ідеологічні чинники.

The article is devoted to the current trend of contemporary historical research. It concerns the analysis of the daily life of a particular social group. The subject of study is the student and teaching staff of the Sumy Institute of Social Education. This institute was one of the types of pedagogical educational

institutions. The Institute existed during 1930–1933. It was subsequently reorganized into Sumy Pedagogical Institute. On the basis of archival sources, the use of general scientific and special historical methods reveals the influence of economic, political and ideological factors on the everyday life of the designated social group.

The article focuses on the living conditions of the pedagogical intelligentsia of the Sumy Institute of Social Education. Students and teachers were found to have problems with housing, food and clothing. For the sake of survival, young people were looking for different kinds of odds. Students traveled outside the city for a long time. They did not participate in the educational process for a long time. Permanent malnutrition and uncomfortable living have had a negative impact on the health of students and teachers. Students were actively engaged in community service. Students performed various assignments, participated in numerous meetings, meetings, business trips, activities of student self-government bodies. They held the positions of executives, union functionaries. Changes in the moral and psychological state of students and teachers with the onset of political persecution have been traced. It was found that political processes gave rise to feelings of despair and extreme pessimism among the pedagogical intellectuals. The mode of work of the teaching staff is characterized. It was found that, despite a fairly moderate classroom workload, living in a meager wage and card system did not allow for an in-depth education. It is established that under the influence of economic, political and ideological factors, new rituals and a system of values have been formed, which have long been dominant in the culture of the academic environment.

**Key words:** institute of social education, daily life, pedagogical intelligentsia, economic, political and ideological factors.

**Постановка проблеми.** Розгляд проблем повсякденного життя окремих соціальних груп є одним із пріоритетів сучасної історичної науки. Ознайомлення з матеріальними, політико-ідеологічними, світоглядними аспектами буття педагогічної інтелігенції в ретроспективному розрізі дає можливість виявити та усунути причини, що сприяють збереженню рудиментів радянського стилю управління освітою. Ще однією стороною актуальності цієї теми є її регіональний аспект, який дає змогу встановити особливі та типові риси повсякденного життя закладів вищої освіти України. Звернення до історії повсякденності є надзвичайно важливим і з тих позицій, що саме на цьому рівні можуть прискорюватися або гальмуватися необхідні для вітчизняної вищої школи реформаційні процеси.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Повсякденне життя педагогічної спільноти стало предметом дослідження таких науковців, як О. Булгакова [1], М. Кагальна [11], О. Прохоренко [14], Л. Романець [15]. Ними детально розкрито матеріально-побутові умови життя педагогів, їхні настрої, демографічні зміни в цій соціальній категорії. Щоправда, усі ці характеристики стосувалися повоєнного періоду.

У працях О. Завальнюка [10], В. Прилуцького [13], Н. Хоменко [17] дається ґрунтовний опис буття українського студентства. Безпосередньо повсякдення колективів

педагогічних інститутів досліджувалося О. Лук'яненком [12].

Незважаючи на достатній інтерес істориків до цієї проблематики, спеціального дослідження, присвяченого повсякденному життю студентів і викладачів інститутів соціального виховання, досі не створено.

**Формулювання цілей статті.** Мета статті – розкрити вплив економічних, політичних та ідеологічних чинників на повсякдення студентського та викладацького колективів Сумського інституту соціального виховання.

**Виклад основного матеріалу.** Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. радянський режим розпочав реформування вищої педагогічної освіти в Україні. У травні 1930 р. вийшла Постанова РНК УСРР «Про реорганізацію Вишів, ВТИШів та Технікумів і про передачу їх у відання відповідних наркоматів», а в липні урядом було видано постанову, яка безпосередньо стосувалася педагогічних навчальних закладів – «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти» [19, арк. 159]. Згідно з цими документами до системи вищої педагогічної освіти увійшли інститути двох типів: інститути соціального виховання та педагогічні інститути. Найбільш поширеним став перший тип, зокрема, в інститути соціального виховання перетворювалися 11 педагогічних технікумів, які мали найкращі матеріальні умови та кадрове забез-

печення. Серед них був і Сумський педагогічний технікум, на базі якого з 1 вересня 1930 р. почав працювати Сумський інститут соціального виховання [6, арк. 42]. Проіснував інститут соціального виховання в Сумах до 27 липня 1933 р., коли за рішенням колегії Народного комісаріату освіти УСРР був реорганізований у Сумський педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання [18, арк. 23].

Діяльність Сумського інституту соціального виховання проходила в надзвичайно складні та трагічні роки для України. Саме в цей час реалізовувалася програма колективізації, яка для українців більшовицько-імперським урядом була перетворена в політику Голодомору та геноциду. Руйнація укладу українського села та примусове вилучення майна його жителів одразу ж позначилися на рівні життя всіх верств населення. Порівнюючи початок 1930-х років і своє студентське життя в Сумах в царські часи, викладач Сумського інституту соціального виховання Ю. Самброс писав: «... до 1917 р. <...> селянське натуральне господарство насичувало всю країну зайвими харчовими продуктами й речами простого побуту. Коли мимоволі порівняти до цього постійний голод, недоїдання й брак одяжі за всі 23 передвоєнні роки існування радянського ладу (з 1917 по 1941 рік), то мимоволі сум бере... » [16, с. 23].

Головним завданням, яке стояло практично перед кожним сумським студентом у 1930–1933 рр., було фізичне виживання. Єдиного джерела доходів – стипендії – не вистачало навіть на харчування. Вартість 1 кг хліба на початок 1930-х рр. становила 1,5 крб., цукру – 4,6 крб. Пара взуття продавалася за 100–120 крб., зимове пальто – 250–300 крб. Крім того, придбати це все можливо було лише за товарними картками. Нормованому розподілу підлягали продукти першої необхідності: хліб, цукор, м'ясо, масло, чай та інші. В середині 1931 р. були введені картки на промислові товари, а в 1932 р. – і на картоплю.

Студентська їдальня Сумського інституту соціального виховання не в змозі була обслуговувати всіх охочих, а в умовах карткової системи почала працювати за систе-

мою перепусток. Перепустки отримували лише ті студенти, що регулярно відвідували заняття. У грудні 1932 р. видача перепусток до їдальні була взята адміністрацією під жорсткий контроль. Тепер їх поширенням займалися не профком і студентські організації, а виключно канцелярія інституту. Студенти, що виїжджали на практику або у відрядження, повинні були в обов'язковому порядку здати свої перепустки до їдальні працівникам канцелярії, щоб не допустити їх використання іншими особами [7, арк. 77].

Для того щоб покращити харчування студентів і викладачів з 1932 р., при інституті було організовано підсобне господарство з обсягом посівної площі 13 га. Утримували у ньому і невелике поголів'я корів. Проте проіснувало це господарство недовго – в умовах посиленої колективізації усю землю, реманент і худобу було передано колгоспам [9, арк. 8].

З 1932 р. вступила в дію нова система нарахування стипендій, яка за своєю суттю передбачала зниження рівня матеріального забезпечення студентів. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. наказувала розподіляти стипендії виключно за результатами навчання, без урахування сімейного та матеріального стану. Її розмір коливався від 45 крб. (5 категорія) до 160 крб. (1 категорія). Іменна стипендія рівнялася 175 крб. Мотивувався такий крок «боротьбою із зрівнялівкою», але, враховуючи студентський контингент і рівень його підготовки в інститутах соціального виховання, це означало, що більшість студентів ледь-ледь зможе претендувати на стипендії нижчих розрядів.

Як свідчать джерела, студенти постійно зверталися до дирекції Сумського інституту соціального виховання із заявами про нарахування їм стипендії більш високої категорії або надання грошової допомоги для придбання продуктів та елементарних життєво важливих речей – взуття та одягу, без яких вони не в змозі були відвідувати заняття. Наприклад, у заяві до стипендіальної комісії студент соціально-економічного відділення Ю. Іванов просив нарахувати йому стипендію за 3 категорією, а саме 63 крб. Обґрунтовував своє прохання він тим, що за походженням був сином робітника, самостійно

проживав понад 10 років (з 13-літнього віку), мав слабе здоров'я і потребував кращого харчування. Студент жалівся, що існує «лише завдяки власній праці і про будь-яку допомогу, крім стипендії, йому мріяти не доводиться». Заявник із розпачем вказував: «... ботинки розбиті, других нема й купити нема за що. Одяг – теж відомий для всіх» [2, арк. 71, 72]. Таким же благанням про порятунок була і заява студентки 1 курсу М. Коновалової, написана в жовтні 1931 р. Вона просила нарахувати їй стипендію за 2 розрядом, оскільки була сиротою, допомоги ні звідки не мала і жила виключно за стипендіальні кошти. Традиційно заява закінчувалася фразою-заклинанням: «Прошу не відмовити» [4, арк. 35].

Відповідь дирекції на такі звернення студентів була не менш традиційною: «Відмовити через відсутність коштів». Тому заради порятунку молоді люди шукали різного роду підробітки, почасти і за межами Сум. Наприклад, у характеристиці на студента М. Шевченка знаходимо інформацію, що він у 1932 р. на місяць залишив інститут і поїхав заробляти на життя. Свою відсутність на заняттях пояснював скрутним матеріальним становищем, хоча й отримував в інституті матеріальну допомогу [5, арк. 5].

Складними були й побутові умови життя студентів. На початок 30-х рр. Сумський інститут соціального виховання мав у своєму розпорядженні 4 двоповерхових гуртожитки. Кількість кімнат, обладнаних для проживання, дорівнювала 32, у них розміщувалося по 10–12 осіб [9, арк. 8]. Незважаючи на таку щільність, місць на всіх не вистачало і траплялися випадки самовільного заселення. В архівних документах наводяться факти, коли студенти навіть вдавалися до фізичного опору комендантам, які намагалися їх виселяти [7, арк. 10]. Бажанню отримати дах над головою не здатні були заводити догани і попередження про виключення з інституту.

Але навіть ті студенти, що заселилися до гуртожитків на законних підставах, не могли вважати себе обранцями долі. Інститут надавав їм лише комплект білизни та спальне місце. При цьому майже всі ліжка були без сіток, їх замінювали звичайними дошками,

матраци набивалися соломою. Гуртожитки не мали інвентарних книг, облік майна не вівся, що давало можливість комендантам вільно розпоряджатися ним, зокрема і продаючи його стороннім особам [7, арк. 63 зв.]. Оскільки кімнати в гуртожитках були без меблів, то одяг та їжу студенти зберігали у валізах. Відсутність столів, стільців, книжкових полиць позбавляла можливості вести повноцінну самопідготовку. В осінньо-зимовий період студенти страждали від холоду. Наприклад, у грудні 1931 р. директор інституту П. Гудзенко змушений був видати розпорядження, яке зобов'язувало комендантів гуртожитків збільшити розігрів опалювальних котлів, щоб тримати температуру у приміщеннях хоча б на рівні 15 градусів [7, арк. 2]. В антисанітарному стані перебували туалети гуртожитків, нечистоти своєчасно не вивозилися. Через це санінспектура міської ради Сум неодноразово виносила приписи з вимогою створення належних гігієнічних умов для студентів. Проте, замість наведення належних умов, завідувачі гуртожитків вирішували питання у найпростіший спосіб – забиваючи вхід до туалетів [7, арк. 62, 64].

Жорсткі обмеження були і щодо споживання електроенергії. У кімнатах гуртожитків дозволялося використовувати лише одну лампу потужністю не більше 60 ват. Для читання і писання доводилося максимально напружувати зір. Намагаючись зробити своє приміщення більш освітленим, молоді люди знімали потужніші джерела світла в аудиторіях і лабораторіях інституту і використовували їх у гуртожитках [7, арк. 7]. Розкрадання ламп набуло таких масштабів, що директор інституту своїм наказом від 11 грудня 1932 р. зобов'язав скласти листки-описи майна в кожній аудиторії, вивісити їх на видному місці і звіряти наявне з описом після занять. У наказі зазначалося, що крадіїв електроприладів будуть віддавати до прокуратури як порушників закону про суспільну власність [7, арк. 77].

Описані вище умови навчання і життя не могли не відбиватися на здоров'ї молодих людей. Наприклад, студент П. Логвіненко в червні 1932 р. звертався до дирекції інституту з проханням надати йому відпустку на

два тижні у зв'язку з хворобою [2, арк. 15]. Інший студент інституту І. Ганаза просив про виділення матеріальної допомоги на лікування. Він писав, що лікується вже четвертий місяць, витрачаючи по 2 крб. щодня на медичні процедури. На цей момент не має чим сплачувати. У проханні надати матеріальну допомогу йому було відмовлено [3, арк. 15].

Такою була побутова повсякденність студентів Сумського інституту соціального виховання: складні умови для навчання і відпочинку, життя впроголодь, проблеми з одягом, взуттям і здоров'ям. Незважаючи на все це, частина молодих людей активно займалася громадською роботою. Увесь свій час вони присвячували виконанню різних доручень, участі в численних зібраннях, засіданнях, відрядженнях, діяльності в органах студентського самоврядування. Студенти обіймали посади партторгів, членів бюро колективу ЛКСМ, керівників політшколи і політнавчання, профспілкових функціонерів. Неодноразово їх відправляли з різними завданнями в сільську місцевість і на вербування абітурієнтів [5, арк. 2–7]. Найбільш активні на політичному фронті студенти потім висувалися на керівні посади. Наприклад, випускник соціально-економічного відділення Д. Нукалов згодом став директором Сумського педагогічного інституту. Водночас бурхлива громадська діяльність студентів здебільшого приводила до досить поверхового засвоєння навчального матеріалу.

Студентство початку 1930-х рр. уже мислило новими категоріями. Замість шанобливого ставлення до своїх наставників, воно, озброєне «класовою пильністю», відверто демонструвало недоброзичливість до тих викладачів, на яких лягло тавро «ворога». У своїх спогадах Ю. Самброс писав: «Студенти Сумського інституту соцвиху, де я, як доцент, читав курс дидактики, знали, що я позбавленець (позбавлений виборчих прав). Дехто з них злісно, пошепки, коли я трактував питання комуністичної освіти, щось вороже бурмотіли на мою адресу; студентський профком, проявляючи показну пильність, не раз ставив питання про запрошення замість мене до інституту іншого, соціально повноправного лектора» [16, с. 207].

Водночас була й інша категорія студентів, які розуміли прорахунки радянської влади в економіці, освіті та інших сферах і в той чи інший спосіб виявляли своє невдоволення. У характеристиках випускників соціально-економічного відділення Сумського інституту соціального виховання трапляються й такі формулювання: «політично не витриманий», «за ідейно-політичну невитриманість виключений з лав комсомолу» [5, арк. 5].

Початок 1930-х рр. став часом не лише Голодомору, але й розгортання політичних репресій проти української інтелігенції. Ця «варфоломійська ніч» радянського зразка мала на меті фізичне знищення всіх, хто міг вважатися дійсним чи потенційним противником сталінського режиму. Не обійшла «політична санація» і Сумський інститут соціального виховання. З приходом на посаду директора П. Гудзенка розпочалися так звані «чистки». За описом Ю. Самброса, ця процедура відбувалася так: «... комісія з трьох чоловік типу чекістів чи матросів-партизанів» викликала в окрему кімнату по черзі співробітників і в присутності представника інституту розпитувала про минуле, вишукуючи якусь крамолу [16, с. 199].

Серед жертв «профілактичних чисток» у Сумському інституті соціального виховання опинилися перший керівник кафедри історії Ф. Усик та його наступник П. Арфа. Обом їм інкримінували традиційне для того часу звинувачення в «буржуазно-націоналістичному тлумаченні минулого». Наприклад, П. Арфі керівництво Сумського інституту соціального виховання пред'явило претензії в тому, що він у рецензії на програму з мовознавства «... дав настанови, які цілком виходять із системи націоналістичних шовіністичних поглядів, що будувати програми з мовознавства необхідно, перш за все, зважаючи на вирішення національного питання». Остаточна доля П. Арфи вирішувалася на зборах трудового колективу в серпні 1933 р. До честі завідувача кафедри історії слід віднести те, що він відкинув усі надумані звинувачення, відмовився визнавати провину, після чого був примусово звільнений із навчального закладу за рішенням зборів трудового колективу [8, арк. 23].

Характеристику моральної атмосфери, що панувала тоді в суспільстві та колективі Сумського інституту соціального виховання, знаходимо в Ю. Самброста: «То був час запровадження «суцільної колективізації», коли штучно всіляко розігрівалася класова боротьба, коли серед інтелігенції запроваджувалося вишукане, часто видумане взаємне обвинувачення в ідеологічних ухилах, підозра у крамолі, недовір'я, колування у чужих думках і переконаннях. Люди боялися один одного. Бути просто знайомим із якимось «ухильником» вважалося за злочин. Жінки публічно відмовлялися від чоловіків, а чоловіки – від жінок, брати – від братів, які несподівано потрапили до категорії «ухильників». Досить було просто помилитися, обмовитися – і ти ставав злочинцем. Були випадки, коли людина, виступаючи десь на зборах, помилково скаже «товариш» Троцький чи щось подібне, й цього було досить, щоб її зразу зробили «ухильником», троцькістом і почали цькувати» [16, с. 203].

Політичні процеси, голод породжували серед викладацької інтелігенції почуття відчаю і крайнього песимізму. На сторінках своїх спогадів Ю. Самброс пише про стан повної байдужості до всього, що відбувається, і наростаюче бажання покінчити з життям: «Все частіше з'являлися думки про самогубство. Виходу не було. Жив лише за інерцією. Кожен день можна було чекати звільнення з роботи й повільної голодної смерті або переходу на стан бродяги, на старцювання. З глибини душі піднімалася, зростала й клекотіла озлобленість на соціальну несправедливість до мене і на той політичний режим, що її обумовлював. В один із таких розпачливих вечорів я написав передсмертну записку із належним гострим змістом і місяці три носив її в кишені, зберігаючи на той випадок, коли б мене раптом звільнили з посади» [16, с. 208].

Окрім морального, не кращим було і матеріальне становище викладацького складу. Для забезпечення викладачів і співробітників

житлом інститут мав у своєму розпорядженні тільки 2 квартири [9, арк. 9]. Відповідно до статуту «Про штатно-окладну систему оплати викладачів вищих шкіл СРСР» від 22 серпня 1930 р. розмір заробітної плати дорівнював таким показникам: професор – 300 крб.; доцент – 250 крб.; асистент – 210 крб.

Зате набагато поблажливішою була тогочасна влада (навіть порівняно з реаліями сьогодення) щодо режиму праці професорсько-викладацького складу. За тим же статутом 1930 р., обсяг навчального навантаження становив: для професора – 240 год., для доцента – 360 год., для асистента – 480 год.

Проте в умовах мізерної заробітної плати, життя за картковою системою на більшість товарів, необхідності виконувати всі господарські роботи самостійно (заготівлю дров, городні роботи та інше) невелика аудиторна завантаженість не давала змоги викладачам поглиблено займатися самоосвітою. Ускладнювало ситуацію з якістю освіти і розгортання «чисток» і нищення кадрів із великим педагогічним досвідом.

**Висновки.** Отже, на повсякденне життя студентів і викладачів Сумського інституту соціального виховання впливала низка економічних, політичних та ідеологічних чинників, а саме: колективізація та індустріалізація, початок репресій проти української інтелігенції, нові підходи більшовицької влади щодо бачення ролі педагогічної спільноти в суспільному житті. Вони призвели до зубожіння студентського та викладацького складу, послаблення навчальної дисципліни, переслідувань представників старої академічної школи. Під впливом зазначених чинників формувалися нові ритуали та система цінностей, які на довгий час стали домінуючими в культурі академічного середовища. Подальшого вивчення потребують питання формування світогляду викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів в умовах становлення тоталітарного режиму в СРСР.

**СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:**

1. Булгакова О. Науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2013. № 18. С. 232–245.
2. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 96. Копії дипломів, заявлення, анкети і справки с места жительства студентів. 22 февраля 1930 – 22 мая 1937 г., 78 арк.
3. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 97. Копії дипломів, заявлення и анкеты студентів. 25 сентября 1930 – 14 августа 1935 г., 64 арк.
4. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 98. Копії дипломів, заявлення и анкеты, 6 апреля 1931 – 4 августа 1937 г., 85 арк.
5. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 104. Характеристики студентів-выпускников. 1934 г., 12 арк.
6. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 230. Личные дела преподавателей. 1924–1934., 251 арк.
7. ДАСО Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 234. Книга приказов. 28 ноября 1931 – 29 апреля 1933 г., 112 арк.
8. ДАСО, Ф. 2817. Оп. 1. Спр. 235. Книга приказов. 112 арк.
9. ДАСО Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 41. Рецензии на научные работы и статьи. 1948 –1951, 363 арк.
10. Завальнюк О. Студентська молодь українських державних університетів: проблема виживання (1918–1920 рр.). *Краєзнавство*. 2010. № 4. С. 137–149.
11. Кагальна М. Житлове забезпечення сільських вчителів в УРСР у першій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. *Історичні записки*. 2013. Вип. 38. С. 92–102.
12. Лук'яненко О. Колективи педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» на перехресті освітніх реформ (Ч. 1). *Гілея: науковий вісник* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 106. С. 94–97.
13. Прилуцький В. Матеріально-побутові умови життя студентства Радянської України 1920-х рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 86–101.
14. Прохоренко О. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40–50-х років ХХ століття. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № 8–9. С. 210–214.
15. Романець Л. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – «Історія України» / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2010. 22 с.
16. Самброс Ю. Щаблі. Мій шлях до комунізму. *Сучасність*. 1988. 417 с.
17. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2009. № 15. С. 305–321.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 11. Спр. 322 Постанови наркома УСРР, його замісників, інструкції, доповідні записки педвузів України про стан підготовки на грудень 1933 р., 135 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 14. Спр. 53. Матеріали Вищих Органів УСРР. Протоколи РНК УСРР за 1929/30 р., 171 арк.